

1. Бойків І., Ізюмов О., Калнишевський Г., Трохименко М. Словник чужомовних слів / За ред. О. Бадана-Яворенка. – К., Х.: УРЕ, 1932. – 532 с. 2. Вакуленко М. Російсько-український словник фізичної термінології / За ред. О.В. Вакуленка. – К., 1996. – 235 с. 3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Укл. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2001. – 1440 с. 4. Кишеневий словник чужомовних слів із поясненням їхнього значення / Уложили Р. Борис і С. Корбут. – Львів: Вид-во «Дешева книжка», 1937. – 287 с. 5. Панько Т. І. Методологічні засади вивчення й розвитку національної термінології // Теорія та прагматика термінологічної лексики.: Тези доп. респ. наук.-метод. конф. – К.: НМК ВО, 1991. – С. 73–74. 6. Скалозуб О. Словник чужомовних слів, виразів і приповідок, що вживаються в українській мові. – Коломия: Вид-во «Рекорд», 1933. – 480 с. 7. Словник іншомовних слів / За ред. О. С. Мельничука, – К. Гол. ред. УРЕ., 1985. – 966 с. 8. Штепа П. Словник чужослів. – Торонто: Вид. Й. Гладун і сини, 1977. – 452 с.

УДК 811.161.2'374:001.4

Людмила Боярова

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ВАРІАНТНІ ОДИНИЦІ В УКРАЇНСЬКІЙ НАУКОВО-ТЕХНІЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ

© Боярова Л., 2006

Проаналізовано терміни-варіанти на матеріалі української науково-технічної термінології. Це спільнокореневі мовні одиниці з однаковим планом змісту, але з деякими відмінностями у плані вираження. Схарактеризовано акцентні, фонематичні, морфологічні, словотворчі, комбіновані варіанти. Визначено причини появи термінів-варіантів в аналізованій термінології.

Terms-variants based on the Ukrainian scientific and technical terminology material are analysed. These are one-root units with the same form of content, but having some distinctions in the form of expression. Accentual, phonemic, morphological, word-formative, combined variants are characterized. Reasons for terms-variants appearing in analysed terminology are defined.

Варіантність у термінології, як і в загальноживаній мові, ґрунтується на асиметричності знака і значення: довільний зв'язок між планом вираження і планом змісту мовної одиниці є підґрунтям варіювання одного з них за умови сталості другого. У певні періоди формування та розвитку терміносистем може бути кілька засобів вираження того самого поняття, що не порушує мовної норми, а є, власне, її варіантами, якщо вони відповідають системним можливостям мови.

В українському термінознавстві варіанти термінів найґрунтовніше проаналізовано в дисертаційному дослідженні Ольги Радченко «Мовна норма і варіантність в українській науковій термінології» [5]. Узагальнення та висновки авторка робить на значному ілюстративному матеріалі: у дисертації розглянуто велику кількість словників різного типу 20-х – 90-х років ХХ століття. Це дозволило дослідниці показати взаємовідношення варіантності і мовної норми на різних етапах розвитку української термінології, розкрити сутність варіантності в термінології, простежити динаміку цього явища у спеціальній лексиці та визначити перспективи його розвитку. Висновки, яких дійшла О. Радченко, вагомі й мають значення для подальшого дослідження проблеми варіантності в термінології.

Мета нашої статті – схарактеризувати типи варіантних форм термінів-слів в українській науково-технічній термінології та визначити причини виникнення таких мовних одиниць. Зауважмо, що варіанти науково-технічних термінів розглядалися в термінознавстві побіжно, що зумовлює актуальність нашого дослідження. Ми аналізуємо варіантні мовні одиниці, подані у сфері фіксування української термінології науково-технічної галузі знання й діяльності людини: у загальномовних і термінологічних словниках різного типу, виданих в Україні протягом останнього десятиріччя [у переліку літератури подано деякі з них: 1; 3; 4; 6; 7; 8].

Терміни-варіанти розуміємо як спільнокореневі мовні одиниці з однаковим планом змісту, що мають певні відмінності у плані вираження. Розглядаючи варіювання терміна як модифікацію його знакової форми в межах одного номінанта, класифікуємо ці варіантні одиниці на підставі того формального елемента, який їх різнить. Серед варіантних форм науково-технічних термінів-слів, зафіксованих у сучасних словниках, виділяємо такі різновиди:

1. **Акцентні варіанти.** Вони з'являються в питомих та запозичених термінах унаслідок нейтралізації наголосу як способу розрізнення значень слів (*ва́льниця, вальні́ця; компара́тор, компарато́р; проя́вник, проявни́к; ста́ртер, старте́р*).

Якщо в мовних одиницях наголос виконує сигніфікативну функцію, вони мають відмінність не лише у плані вираження, але й у плані змісту, що дає підстави вважати їх різними словами, наприклад: *контро́лер, контроле́р; мікро́метр, мікромётр*.

2. **Фонематичні варіанти.** Це варіювання ґрунтується на тому, що фонема, зберігаючи свої фізіолого-акустичні ознаки й маючи дистинктивне значення, втрачає фонологічне протиставлення і, отже, не виконує смислорозрізнявальної функції (*акселератор, акцелератор; бакен, бакан; блокшив, блокшип; гума, гума; іон, йон; каупер, коупер; панцер, панцир*). До цього різновиду варіантів відносимо й терміни, що різняться кількістю фонем (*пуансон, пунсон; трюстит, тростит*). Зауважмо, що фонематичні варіанти виникають переважно в чужомовних термінах.

3. **Морфологічні (родові) варіанти.** Цей вид модифікації плану вираження торкається того компонента терміна-слова, який має граматичне значення (в аналізованих мовних одиницях це закінчення). Варіювання закінчення зумовлює змінення форми роду терміна, що, у свою чергу, змінює тип відміни й характер узгодження з цим словом. У науково-технічній термінології родові терміни-варіанти поширені здебільшого в запозичених одиницях (*автокар, автокара; дрен, дрена; клавіш, клавіша*).

4. **Словотворчі варіанти.** Ці форми одного терміна різняться морфемною структурою за умови спільності кореня, лексичного та граматичного значень. В аналізованій термінології словотворчі варіанти має досить багато запозичених мовних одиниць (*гідроген, гідрогеніум; літогенез, літогенезис; оксиген, оксигеніум*), а також питомих термінів (*змішувач, перемішувач*). У мовознавчій літературі такі одиниці схарактеризовано неоднозначно: деякі вчені розглядають їх за межами варіювання. На нашу думку, спільнокореневі термінологічні одиниці, що ідентичні за сигніфікатом, але різняться синонімічними афіксами або наявністю/відсутністю афікса, можна кваліфікувати як варіантні форми того самого терміна. Однак спільнокореневі терміни із синонімічними афіксами, які співвідносяться з неоднаковими поняттями, є різними мовними одиницями, а не варіантами тієї самої термінологічної назви: *спиртний* і *спиртовий*.

5. **Комбіновані варіанти.** Варіантність може виявлятися в терміні на різних мовних рівнях, наприклад: на акцентному й фонематичному (*іржа́віння, іржаві́ння, ржаві́ння*), акцентному й словотворчому (*ливáрник, ливáр, ливáр*), фонематичному та словотворчому (*сповільнювач, уповільнювач, вповільнювач*), фонематичному й морфологічному (*траверс, траверса, траверз, траверза*) тощо.

Аналіз варіантних форм науково-технічних термінів, кодифікованих у сучасних словниках, засвідчив, що значна їх частина – це різні модифікації запозичених мовних одиниць. Велику кількість варіантів чужомовних термінологічних одиниць можна пояснити насамперед відкритістю сучасної української мови запозиченням, а також такими причинами: 1) засвоєнням терміна з

кількох мов-продуцентів; 2) впливом мови-посередника; 3) варіюванням терміна в мові-продуценті; 4) виявом тенденції до полегшення артикуляції та милозвучності; 5) непослідовністю в передаванні звуків, не властивих українській мові. Серед причин, які зумовлюють виникнення варіантних форм в українських термінах, назвімо такі: 1) умови білінгвізму; 2) пошуки форм термінів, ідентичних системі української мови; 3) змінення продуктивності словотворчих моделей; 4) вияв тенденції до милозвучності терміна; 5) вплив територіальних діалектів.

Відзначмо, що в сучасній науково-технічній термінології превалює один із різновидів варіантних форм – фонематичні варіанти запозичених слів. Збільшення кількості таких варіантів можна пояснити насамперед переосмисленням засобів і шляхів фонетичної адаптації чужомовних слів під впливом спадщини українських лексикографів 20-х – 30-х рр. ХХ ст., яку з 90-х рр. минулого сторіччя термінологи в Україні активно використовують. Наприклад, у лексикографічних працях з'явилися такі варіанти: *анізол*, *анізоль*; *рейсфедер*, *райсфедер*; *хімікат*, *хемікат* тощо.

У науковій літературі висловлено слушну думку, що «<...> сфера функціонування терміна первинна, сфера фіксації – вторинна» [2, с. 152]. Отже, фахова усна мова та наукові тексти мають бути базовими для спеціальних словників і довідкової літератури. Але в 90-х рр. ХХ ст. сфера функціонування української термінології не могла бути провідною, бо в Україні тривалий час з позамовних причин у всіх галузях суспільного життя перевага надавалася російській мові, що призвело до появи великої кількості скалькованих із цієї мови термінологічних одиниць у науковому та професійному обігу українців. Відповідно словникарські праці, підготовлені за радянських часів, пропонували фахівцям багато термінів, які суперечили системі української мови, і тим самим поглиблювали процес руйнування національного термінофонду. Щоб усталити певні мовні зразки в термінології (тобто нормалізувати її), науковці почали розробляти обґрунтовані системою української мови рекомендації щодо творення й використання термінів, відбивати це в певних правилах та фіксувати пропоновані термінологічні одиниці у словниках (тобто кодифікувати їх). З 90-х рр. минулого сторіччя за умови наявності у сфері функціонування національної термінології великої кількості ненормативних одиниць оновлена сфера фіксування термінів стає, власне, визначальною для встановлення термінологічної норми та поширення її у мові фахівців на всій території України. Наслідком нормалізаторної роботи українських термінологів є, зокрема, усунення багатьох кальок, що ввійшли до науково-технічної термінології з російської мови, і відповідно зменшення кількості варіантних форм термінів, насамперед словотворчих, в останніх лексикографічних працях. Сучасні термінологи орієнтуються в термінотворчій діяльності на системні можливості української мови і надають перевагу одиницям, утвореним за продуктивними українськими моделями, наприклад: *випал*, *давач*, *деревоброблення*, *зливник*, *тиляр* тощо. Відповідно не рекомендовано кодифікувати форми термінів *обпал*, *датчик*, *деревобробка*, *злив*, *тильщик* та багато інших, які дублюють мовні одиниці, що вже наявні в українському термінофонді, не відповідають системному критерію нормативності термінів і, отже, які не є варіантами норми.

Висновкова частина. Варіантні одиниці можуть порушувати чітку організацію терміносистем, провокувати помилки у використанні термінів (порівняймо: *фонон* і *фотон* – різні терміни, а *шкерт* і *штерт* – фонематичні варіанти одного терміна). Хоча в цілому варіантність у термінології є небажаною, ліквідувати її у цій підсистемі літературної мови неможливо. Це можна пояснити насамперед тим, що в терміні слід «<...> виділити його «матеріальну базу» (мовний субстрат) і його ідеальний компонент (суперстрат, термінологічну структуру)» [2, с. 160]. Мовний субстрат терміна спричинює появу у нього варіантів, у той час як термінологічний суперстрат тяжіє до безваріантності. Таке протиріччя можна усунути під час лінгвістичної уніфікації термінології тільки частково, оскільки неможливо позбавити терміна його мовного субстрату, що й зумовлює існування в терміносистемах варіантів. Можна припустити, що варіантні одиниці й надалі з'являтимуться в національній термінології, зокрема в науково-технічній, усупереч нормалізаторній діяльності українських термінологів.

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с. 2. Лейчик В. М. Исходные понятия, основные положения, определения современного терминоведения и терминографии // Вестник Харьковского политехнического ун-та. – № 19, 1994. – Вып. I. – С. 147-180. 3. Перхач В., Кінаш Б. Російсько-український науково-технічний словник / За ред. В. Перхача. – Львів, 1997. – 456 с. 4. Російсько-український словник / І. О. Анніна, Г. Н. Горюшина, І. С. Гнатюк та ін. – К.: Абрис, 2003. – 1424 с. 5. Радченко О. І. Мовна норма і варіантність в українській науковій термінології: Дисертація на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук за спец. 10.02.01. – українська мова. – Х., 2000. – 203 с. 6. Російсько-український словник наукової термінології: Математика. Фізика. Техніка. Науки про Землю та Космос / В. В. Гейченко, В. М. Завірюха, О. О. Зеленюк та ін. – К.: Наук. думка, 1998. – 892 с. 7. Словник іношомовних слів: 23 000 слів та термінологічних словосполучень / Уклад. Л. О. Пустовіт та ін. – К.: Довіра, 2000. – 1018 с. 8. Українсько-російський словник наукової термінології / За заг. ред. Л. О. Симоненко. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. – 416 с.

УДК 800

Ольга Павлова

Київський національний лінгвістичний університет

МОВА НАУКИ ТА ЇЇ ЛЕКСИЧНИЙ СКЛАД

© Павлова О., 2006

Стаття присвячена всебічному дослідженню мови науки як цілісної функціональної підсистеми літературної мови та її лексичного складу. У статті визначається співвідношення наукової мови з літературною, простежується їх взаємодія, виділяються спільні та розпізнавальні ознаки, розглядається наукова комунікація. Крім того, автор виділяє основні прошарки і розряди лексики, які складають лексичну систему наукової мови, а також вивчає їхні властивості та функції в науковій мові.

The article deals with the all-round investigation of the language of science as a complete functional subsystem of the literary language and its lexical structure. In the article the correlation and interaction of the scientific language and the literary one are examined, the mutual and distinguishing features of them are singled out, the scientific communication is considered. Besides that, the main strata and categories of the vocabulary of the scientific language are singled out, the properties and functions of these strata of lexical units in the scientific language are studied by the author.

Мова науки в її природній, вербальній формі, будучи засобом вираження знань і способом їх фіксації, входить у число обов'язкових засобів пізнання дійсності [4, с. 54].

Вивчення мови науки як самостійної функціональної підмови зі своєю специфікою призначення, засобів і способів використання, на наш погляд, має велике та самостійне наукове значення. Своєрідність організації виражальних засобів, різноманітність жанрових варіацій, стійкість мовних показників, специфічність сфери інтелектуальної комунікації – все це, безперечно, робить мову науки одним із найбільш цікавих об'єктів лінгвістичного дослідження. На відміну від мови художньої літератури, яка вже давно вивчається науковцями, мова наукової прози лише останнім часом починає привертати увагу дослідників. Різноманітні аспекти, пов'язані з вивченням мови науки, відображені в наукових працях Даниленко В. П., Кияка Т. Р., Кубрякової О. С.,